20. Yüzyıl Bilim Anlayışının Psikolojiye Mirası: Ulus, Birey, Kimlik, Öznellik

Aydın Bayad ve Büşra Alparslan

Ekim devriminin yüzüncü yılını arkamızda bırakırken hem siyasal ve sosyolojik hem de kuramsal ve epistemolojik bir sıkışmanın eşiğindeyiz. Egemen güçlerin taraf olduğu dolaylı savaşlarla sürdürülen krizler ve muazzam nüfus hareketleriyle birlikte birçok ulus-devletin sınırları aşınmakta, birçok sınır ihlal edilmektedir. Buna karşın yükselmekte olan sağ popülizm ise ulusal sınırların fiziksel sınırlara dönüşmesine, yeni toplumsal yarılmalara ve kültürel bir karşı-devrime işaret ediyor (Inglehart, 2008; Inglehart ve Norris, 2016). Ancak günümüz ulus aşırı (*transnational*) toplumsallığı birçok açıdan yenidir ve bu yeni duruma karşılık gelecek kavram repertuvarı oluşturmak, sosyal bilimler açısından olay ve olguları anlamamız için çözülmesi gereken birincil problemdir. Geçen yüzyıldan kalan kavramlarla günümüzü anlamaya çalışmak, o yüzyılda yaşanan olayların neden olduğu entelektüel birikimi evrenselleştirmek demektir. Zira yirminci yüzyılın ilk yarısındaki paylaşım savaşlarıyla şekillenen modern toplum, siyasal veya coğrafi değişikliklerin yanında insana dair bilgilerimizde de değişliklere neden olmuştur.

Sosyal bilimler, rasyonel-pozitivist paradigma eşliğinde 20. yüzyıl boyunca yaşanan sosyo-politik gelişmelerin etkisinde şekillenmiş ve günümüzde disiplinlere dayalı bilim anlayışı egemen olmuştur. Genelde modern bilim, özelde ise sosyal bilim alanında son üç yüz yılda yaşanan teknik ve pratik gelişmelerin ivmesiyle disiplinlerin sayısı ve ortaya çıkan akademik ürün miktarı da artmıştır. Ancak aynı zamanda yoruma dayalı (idiyografik) ve deneye dayalı (nomotetik) bilimler ayrımı şeklinde tezahür eden uzmanlaşma pratiği de bu çağın ürünüdür (bkz. Wallerstein, 2016). Bilimde yaşanan uzmanlaşma ve buna bağlı yeni disiplinlerin ortaya çıkması belirli bir merkezden yöneltilen bir süreç olmamasına rağmen; kapitalist modernleşme içinde kurumsallaşan ve işlevsel bir biçimde yaygınlaşan bir süreçtir. Ancak bir zamanlar bilimsel bilginin üst amacı olarak tanımlanabilecek *ortak fayda* (common interest) ilkesi, yerini *net kazanç* (net profit) ilkesine ve performatif akademiye bırakmaya yüz tutmuştur.

Sosyal bilimlerin yaşadığı bu dönüşüm, içinde yaşadığımız politik sistemin taşıyıcı çerçevesi olan ulus-devlet mekaniğinden ayrı ele alınamaz. Nitekim yirminci yüzyılda hızla artan uluslaşma pratikleri ve milliyetçilik ideolojisinin nasıl bir toplumsal inşayla ortaya çıktığı sorusu ve kimlik kategorisinin yükselişi bu konudaki akademik üretime de yansımıştır (Brubaker ve Cooper, 2000). Ancak, bu genel tartışma elinizdeki metnin kapsamının çok ötesindedir. Bu değerlendirme yazısı, mevcut bilim anlayışını etkileyen ulusa dayalı iktidar yapılarının psikoloji bilgisi ve kavramları üzerindeki etkilerini, öznellik deneyimlerini tanımlamak için kullanılan kavramlar üzerinden irdelemeyi ve bu iktidar anlayışının dışında kalan erken dönem

Sovyet deneyiminin ortaya koyduğu alternatifin potansiyelini tartışmayı amaçlıyor.

Ulus Çağı ve Birey

Türkçe'ye hem *millet* hem de *ulus* olarak çevrilebilecek 'Nation'[1] kavramı tarih çalışmalarında imparatorluklar çağının sonunu getiren kitlesel hareketlerin tetikleyicisi olarak ele alınmaktadır (Bell, 2009; Bickford, 2014). Buna göre insanlar arasında ortaklık kurmak için kullanılan geleneksel kavram ve yapılar işlevlerini yitirirken alternatif bir dünyayı muştulayan ulus, burjuva devrimiyle Fransa'dan başlayarak dünyaya yayılmış ve günümüz uluslararası evrensel düzenine kavuşmuştur (Waltz, 1979; eleştirel bir okuma için bkz. Giddens, 1985). Hâlbuki makro boyuttaki bu toplumsal dönüşüm lineer ve merkezi olmamasına rağmen, aşamalı bir biçimde ulusal homojenlik esasına dayandırılmış yani ulus devletler bu toplumsal hareketlerin sonucunu oluşturmuştur. Yirminci yüzyılda doruk noktasına ulaşan şiddet, paylaşım savaşlarıyla küresel bir uluslararası sisteme dönüşmüş ve sınırlar, pasaport uygulamaları, tehcir, etnik temizlik, soykırım gibi birçok formel ve informel toplum mühendisliği uygulamalarını beraberinde getirmiştir.

Ulus/uluslaşma, psikolojik kavrayışın çok ötesinde hem sosyoloji hem de tarih alanında önemli çalışmalara konu olmuş ve bu kavrama çeşitli açıklamalar getirilmiştir. Örneğin Anderson'un (1995) öne sürdüğü model, tarihsel bir gelişim çizgisi içerisinde dini örgütlenmelerin sağladığı paylaşılan kültürel değer sisteminin, çeşitli teknik ilerlemelerle günümüzdeki anlamda ulus bilincine dönüştüğünü savunur. Anderson'a göre insanların kolektif aidiyetlerinin gelişebilmesi için gereken asgari zihinsel bağlantıların oluşması ve ancak bundan sonra politik bir amaç için bir araya gelmesi mümkün olabilir. Yani ulus fikri bu anlamıyla sosyo-kognitif bir yapıdır (Cerulo, 1997). Geleneksel toplumlarda sözlü tarih sayesinde hatırlanabilecek olaylar ve aktarılabilecek bilgi sınırlı olduğu için zaman, homojen ve akışkan değildi. Anderson'a (1995) göre birbirini hiç tanımayan ve tanıma ihtimali olmayan binlerce insanın bizimle aynı zamansal süreçlerden geçtiği fikri ancak basılı yayınların, örneğin gazete ve romanların, ortaya çıkmasıyla mümkün olmuştur. Her sabah seninle aynı dili konuşan insanlarla aynı gazeteyi okumak Hegel'in deyişiyle modern insanın sabah duasıdır. Dua edilen şey ise tanrı değil 'biz' bilincidir. Yüz yüze ilişkilerin dışında soyut bir anlamla yaratılan biz fikri, dini cemaatlerin inananları arasında var olan bir zihinsel şemadır. Rönesans ve reform hareketleri sonucu, hanedanlık gelenekleri aşınıp politik gücünü kaybedince, ulusalcılık kendini kültürel bir form olarak söz konusu cemaat bilinci üzerinden yeniden inşa etmiştir. Bu anlamıyla Anderson'a (1995) göre kapitalizmin gelişim sürecinde belirli bir cemaat duygusu üzerine şekillenen ve kültürel olarak içeriği belirlenmiş milli bir tahayyülün, belirli bir politik amaç doğrultusunda kurgulanması yani hayal edilmesi söz konusu olmuştur. Ancak aynı zamanda bu cemaat anlatısı, heterojen insan gruplarını kontrol ederek politik olarak özerk ve bağımsız kültürel birimlerin önünde de engel oluşturmaktadır (Akarlı, 1993).

Ulusalcılık, modern çağa özgü bir örgütlenme modeli olarak tarif edilir, ancak Gellner (1992), Anderson'ın

[1] Bu yazıda *millet* kavramının Türkçe'de sebep olduğu çağrışımlar nedeniyle *ulus* kavramı tercih edilmiş ve yazı boyunca ulus-devlet bağlamındaki 'ulus' işaret edilmiştir.

odaklandığı paylaşılan kültürel değerlere değil; modern öncesi dönem ile modern dönem arasındaki ekonomik ilişkilerin değişmesiyle ortaya çıkan toplumsal örgütlenme farkına bakmaktadır (Guibernau ve Rex, 2010). Gellner'in yaklaşımının kilit kavramı olan *endüstrileşme*, tarım toplumunun temel dinamiklerini parçalayarak sistemin yapısal değişimler geçirmesine neden olmuştur. Sanayileşmenin getirdiği sosyal ve kültürel hareketlilik, yeni politik meşruiyet alanlarının açılmasına neden olmuş, kültürel ve politik alan arasındaki etkileşimler sonucu ise ulusalcılık mümkün hâle gelmiştir. Gellner'e göre sanayi toplumunda üretici olan tabakalar ile üretim faaliyetleri arasındaki zaruri ilişki hem iş bölümü ve uzmanlaşmayı gerektirmiş hem de sürekli bir araya gelme pratikleri sonucu kültürel yapılar arasında iletişimsizliğe dayalı toplumsal yapı -tarım toplumu- aşınmıştır. Artık eşitsizler arasındaki toplumsal ilişki biçimi, üretici birimlerin eşitliği üzerine kurulmak zorundadır. Buradan da modern toplumların eşit bireyler fikrine dayalı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu eşitlik fikri geleneksel toplumun tabakalarını yok ederken, yeni politik meşruiyet alanları ortaya çıkarır. Hareket hâlindeki eşitlerin üretim ilişkileri içerisinde karşılaşmaları sonucu ortak dil ve üzerinde anlaşılan işaretlere ihtiyaç vardır. Bu yüzden Gellner'e göre modern devlet, eğitim politikasıyla farklılıklarla dolu toplumsal tabakaları aynı eğitimden geçirerek ortak değerler sistemine sahip eşit vatandaşlara dönüştürmek zorundadır. Bu formülasyona göre ulusalcılığın ve nihayetinde ulus-devletin mekanik bir işleyişle üretim ilişkilerini sürdürmek için ancak modern toplumsal örüntüde ortaya çıkabileceği gösterilmiş olur.

Bu konuda yapılan diğer çalışmalar da ulus-devletin modern bir kurgu olduğunu farklı yaklaşımlarla ortaya koymaktadır (Billig, 2002; Eriksen, 2004; Hobsbawm ve Ranger, 2006). Bu modern kurgunun nedenlerini açıklamak için girişilen çabanın yanında sonuçları da sosyal bilimler için önemlidir. Örneğin, makro düzeyde yaşanan bu değişimler öncesinde yazılan insan psikolojisi ve ruhsallığı konusundaki temel metinlerde (bkz. William James, 1890) insanın biyolojik ve sosyolojik ontolojisi göz ardı edilmeden bilimsel epistemoloji konusunda arayışlar söz konusudur. Ancak savaş ve çatışma süreçleri kadar, ortaya çıkan kalabalık nüfusla birlikte açığa çıkan yeni kültürel/ideolojik karşılaşma alanları da yeni kavramların yükselişine neden olmuştur. 19. yüzyılın sonunda gerçekleştirilen birçok çalışma, *zamanın ruhu*yla (zeitgeist) kesişerek büyük bir sinerji yaratmıştır. Örneğin, erken dönem psikoloji çalışmalarındaki 'karakter' kavramının yükselişiyle sosyal çevremizi belirleyen temel dinamiğin *ulusal karakter* (national character) olduğu iddiası ayrı düşünülemez. Gustave Le Bon'un (1895) *The Psychological Laws of the Evolution of People (Les Lois psychologiques de l'évolution des peuples)* adlı çalışması ile temelleri atılan ulusal karakter kavramı, toplumsal eğilimlerin sosyal dünyadansa doğamıza gömük olduğu fikrini yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar tartışmasız olarak ulaştırmıştır. Sosyal antropoloji ve sosyolojide 1930'lu yılların ortalarına kadar toplumların temel sosyal normunun -karakterinin- ne olduğuna duyulan merak (örn. Galton, 1869; Hall, 1904; Binet ve Simon, 1905), erken dönem psikanaliz yaklaşımındaki *kişilik* (personality) ile örtüşmüş ve kişilik, kültürün dışa vurumu olarak tıpkı sanat, ritüel ve diğer göstergeler gibi antropolojik veri kaynağı olarak kullanılmıştır (Inkeles, 2014). Freud ile popülerleşen kişilik kavramı ile sosyal

antropolojinin karakter kavramı arasındaki bu analojik bağ; bireye benlik bütünlüğü, topluma da ulusal homojenlik vadeden dönemin ana akımı hâline gelmiştir.

Gleason (1983) benlik bütünlüğünün geleneksel Hristiyan düşüncesindeki *ruh* (soul*)* kavramı egemenken bir problem olarak ele alınmadığını; rönesans ve reform hareketleriyle insanın tanrıdan aldığı kutsallığı aşınırken, bu kavramın yerine *benlik* (self*)* kavramının ikame edildiğini ve sonuç olarak seküler anlamda insanın idealleştirildiğini söylemektedir. Bu idealleştirilen insan, Avrupa'daki devrimlerin yarattığı olumlu atmosferin etkisiyle evrensel insanı işaret ediyor gibi gözükse de uygulamada "Batılı uygar insan" anlamında kategorileşmiş ve sosyal bilimlerde 19. yüzyıl sonlarında yükselen Sosyal Darwinizm akımıyla buluşmuştur. Böylelikle coğrafi keşifler ile kültür üzerinden yapılan karşılaştırma ve hiyerarşik bakış açısı en üst basamağa Hristiyan dünya görüşünü koyarken, difüzyonizm yaklaşımını temsil eden antropologlar atomik bireylerden oluştuğu varsayılan Batı toplumunu *uygarlık* (civilization) kavramıyla en üst basamağa yerleştirmiştir (Bilgin, 2007). Sonradan *özcülük* (fundamentalism) olarak tarif edilen bu bakış açısına göre insanların aidiyet geliştirdikleri grupların sahip oldukları özellikler doğal, doğuştan ve değişmez olarak tarif edilmektedir. Birey ve ulus arasında kurulan bu nedensel ilişki, modern ideolojiler tarafından farklı yollardan meşrulaştırılmıştır. Ancak modern toplum mühendisliğinin sonunu haber veren ikinci paylaşım savaşından sonra bireyin failliği ve ulusun karakteri yerine, bürokratik işleyiş ve yönetim biçimlerinin insan üzerindeki etkisi tartışmaya açılmıştır (Arendt, 1951/2017).

Kimliğin Yükselişi

İkinci paylaşım savaşı sonrasında ortaya çıkan sosyal sefalet ve dehşet verici manzara, Batılı sosyal bilimcilerin ürettikleri bilgilerin sosyal sorunlar karşısındaki etkisizliği konusunda özeleştiri yapmasını zorunlu kılmıştır (Riecken, 1969). Örneğin, ulusal karakter kavramıyla ilgili yıllardır biriken literatüre rağmen Nazi Almanyası'nda toplum mühendisliğiyle yaratılan Alman 'ulus'u hızlı bir biçimde değişmiştir. Bu ve benzeri gelişme ve tartışmalar ile birlikte sosyal bilimlerde araştırma nesnesi olarak ulusa olan vurgu azalmıştır. Psikolojide ise Gordon Allport'un (1954) klasik eseri *Önyargının Doğası* (The Nature of Prejudice) ile birlikte grupların birbirleri hakkında sahip oldukları bilgilerin, birbirlerine yükledikleri atıfların abartılması ile ortaya çıkan kalıpyargılar olduğu iddia edilmiştir. Bu dönüşüm yalnızca kavramsal değildir; aynı zamanda analiz düzeyinde durumsal özelliklerin betimlenmesinden bilişsel mekanizmaların açıklanmasına doğru bir kaymayı da temsil etmektedir (Bayad, 2016). Psikolojinin kalıpyargıları çalışmaya başlamasından sonra kalıpyargıların içeriğinin incelendiği ilk dönemleri, bilişsel yanlılık, zihinsel kestirme yöntemleri gibi sosyal gerçeklikten uzak mekanizmalara dayalı açıklamalar izlemiştir (Poppe ve Linssen, 1999).

Bilişsel açıklamalar ile kimlik etiketini neyle doldura-cağımızdan bağımsız olarak (biyolojik özellikler, etnik miras, kültürel örüntü, vs.) değişebilen ve uzlaşmaya açık bir mekanizmanın var olabileceği fikri yeni dönemin ana akımı hâline gelmiştir. Erikson (1968/1994) her bireyin özünde yatan (*located in the core of individual*) bir süreç olarak kimlik ediniminin aşamalı bir biçimde geliştiğini ortaya atarak, kimlik sahibi olmayı evrenselleştirmiş ve uzun yıllar sürecek

bir tartışma başlatmıştır. Freudyen bir kavram olan *özdeşleşme* (identification), dışsal kişi ve nesnelerin içselleştirilmesine karşılık gelirken, Erikson kimlik edinimini (*identification*) dışsal sosyal sistemlerin içeri alınmasıyla açıklamaktadır (Gleason, 1983). Çünkü ona göre kimlik, kitle toplumundaki birey için yaşamsaldır. Kitle toplumu diye tarif edilen 'uluslararası' devletler sisteminin içinde yer almasına rağmen 'ulus'un bir problem olarak göz ardı edilmesi bir tesadüfle değil ideolojik bir tercihle açıklanabilir. Nitekim Billig (2002) banal milliyetçiliğin günlük hayatımıza gömük bir ideoloji olarak bizi çevrelediğini ve bu ideolojik kabulün düşünce biçimimizi belirlediğini öne sürmektedir. Ancak ona göre, bu ideolojik tercih, bağımsız bireyler olarak bağımsız uluslardan oluşan bir sistemde var olabilmemizi sağlamaktadır. Bir bilim dalı olarak kurumsallaşmak isteyen pozitivist psikoloji geleneği, bireyi anlamaya çalışırken insan davranışına yönelik tam bir açıklama iddiasıyla duygu, biliş ve davranışı merkeze almış ancak insan üzerinde makro ve mikro düzeyde etkili olan sosyal yapıları bilinçli olarak göz ardı etmiştir (Uluğ ve Çoymak, 2017). Üstelik, kimliklerimizi belirleyen sosyal etkileşimin önemine ve sosyal sisteme yapılan vurgu yirminci yüzyıl başından itibaren Freud'un tam karşısında konumlanan kuramcılar (bkz. Charles Cooley, Erving Goffman) tarafından dile getirilmekteydi. Örneğin, sembolik etkileşimciliğin kurucusu sayılan George Herbert Mead (1913) benliği, insanların rol alma sürecinde kendilerini ötekilerin gözünden görebilmesi diye tanımlayabileceğimiz *sübjektiflik* üzerinden açıklarken; Cooley başvurulan bilişsel yapının ötesinde benliğin sosyal ve psikolojik bir süreç olarak ilk adımının *kendini izleme* (self-monitoring) olduğunu varsaymıştır (akt. Farberman, 1985). Goffman (1967) günlük yaşamı organize eden sistemi tanımlarken birey üstü/dışı bir yapı kurarak, ötekilerle sosyal olarak örülen ve çeşitli uzlaşma aşamalarına göre belirlenen bir kurallar dizisi tanımlamıştır. Ancak ABD'de insana dair daha sosyal kavrayışlara sahip sembolik etkileşimcilik ve dramaturjik yaklaşım gibi ekoller bireyselci psikoloji tarafından izole edilmiş ve uzmanlaşma alanlarına sıkıştırılmıştır (Farr, 1993).

Ancak nihayet sosyal psikoloji içerisinde 70'li yıllarla birlikte yükselişe geçen Sosyal Kimlik Kuramı'nda (Tajfel, 1978) *grup* kavramı Emerson'ın (1962) ulus kavramsallaştırmasından alınmış, bireye sosyal bir perspektifle bakan bir çalışma alanı ortaya çıkmış ve son yıllarda popülerliği artmıştır. Literatürde daha çok ayrımcılık ve kayırmacılık gibi konularda çalışılan bu teori, gruplararası süreçleri sosyal psikolojinin merkezine almayı amaçlamaktadır. Kendisi de öğrenciyken işçilik yaparak okuyan John Turner'ın gruplararası statülerin yapısı ve işleyişini kurama dahil etmesiyle Sosyal Kimlik Yaklaşımı'na (Tajfel ve Turner, 1979) dönüşen teori, topluma dair gerçek kategorileri öncelemeyi kolaylaştırmış ve ulusal kimlikler gibi büyük grup kimliklerinin çalışılmasını mümkün hâle gelmiştir (Haslam, Reicher ve Reynolds, 2012). Devam eden yıllarda ideolojik ve tarihsel arka planların benlik tanımlamaları ve sosyal kimlikler üzerindeki etkileri çalışılmaya başlanmış (Reicher, 1984) ve nihayet 2000'li yıllarda benlik ve ulus arasındaki bağlantıya dair eleştirel okumalar psikoloji içerisinde de yer almaya başlamıştır (Reicher ve Hopkins, 2001).

Hayatımızı anlamlandırmak için başvurduğumuz öznellik deneyimlerinin geçen yüzyılda modern ideolojik atmosfer içerisinde nasıl şekillendiğini ve anaakım bir bilgi kaynağı olarak kullanıldığını ortaya koymaya

çalıştık. Şimdi de uluslararası devletler sisteminin ihtiyacı olan bireyi ve bireyin mobilizasyonu için gereken kültürel, etnik, cinsel, vs. kimliklerin psikoloji bilgisi içerisindeki meşrulaştırılmasını anlamak için ulusa dayalı iktidar biçimlerinin yaşanmadığı coğrafyalardaki farklı bireylik ve psişe anlayışlarıyla karşılaştırma yapmak gerekir.

Sosyalist Deneyim ve Farklı Öznellik Tahayyülleri

Batıda siyasal bir sistem olarak ulus-devlet 19. yüzyılın sonundan itibaren işlemeye; siyasal, sosyal ve kamusal alanlarda aynılaşmaya-merkezîleşmeye devam ederken Rusya'da yaşanan proleter devrim yıllar süren ateşli tartışmalara ve düzensizliklere sahne olmuş, "içinde sayısız eğilimi barındırmış, yeni çelişkilerin üstesinden gelmiş, entelektüellerden fabrika işçilerine, Sibirya'nın en uzak köşelerindeki köylülere kadar birbirinden son derece farklı insanı birlik beraberlik içinde bir araya getirmiştir" (Badiou, 2017:14). Bu toplumsal dönüşüm sonucunda ortaya çıkan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) totaliter bir bütünlüğü temsil etmediği gibi her türlü toplumsal farklılığın bir aradalığına dair dünyada eşi benzeri görülmemiş bir tartışma zemini sağlamıştır. SSCB'nin "sürekli devrim" fikrinden uzaklaşarak devleti ele geçirme siyasetine savrulması sonucu başarısızlığa uğradığını söyleyebiliriz, nitekim tarihin gördüğü en totaliter yönetim anlayışlarından birine dönüşmesi uzun sürmemiştir (bkz. Alpman, 2017). Ancak bu kısımda tarihsel açıdan kısa süren bir zihinsel karnaval aralığından sızan alternatif insan kavrayışlarının potansiyellerine odaklanacağız.

Rusya'da yaşanan proleter devrim özellikle davranışa ve bireye odaklanan dönemin anaakım psikoloji yaklaşımlarını sonradan sarsacak çalışmalar ortaya koyan araştırmacıların yetiştiği bir atmosfer yaratmıştır. Bu dönemde *Kültürel–Tarihsel Psikoloji* adıyla, içinde yetiştiğimiz sosyal-kültürel çevrenin insan gelişimine etkisini ortaya koyan Lev Vygotsky ve Alexandre Luria gibi psikologlar ve dil felsefesi alanında ideolojinin toplumsal işleyiş üzerindeki etkisine dair çalışmalarıyla Valentin N. Voloşinov ve Mikhail Bakhtin gibi felsefeciler öne çıkan isimlerdendir.

Bakhtin (1895-1975) çevresi ve Vygotsky (1896-1934) çevresi olarak bilinen Sovyet araştırmacıları, alternatif öznellik deneyimlerine görece erken dönemlerde işaret etmişlerdir. Maalesef her iki araştırmacı da ancak 1960'lı yıllarda İngilizce çevirilerle keşfedilebilmişlerdir. İnsan gelişimini biyolojik özelliklerimizden ibaret sayan ve insanı bireye içkin bilişsel mekanizmaların olgunlaşmasıyla açığa çıkan kapasitelerin toplamı olarak gören Batılı yaklaşımlara karşılık; Vygotsky çevresi, *yakınsal gelişim alanı* (Zone of Proximal Development) kavramıyla, insan yavrusunun içine doğduğu tarihsel ve kültürel arka plandan oluşan sosyal çevrenin insan gelişimi ve eğitimi için hayati öneme sahip olduğunu göstermiştir. Kültürel ve tarihsel referansların insan gelişimi alanına taşınması, insanı biyolojik ve tutarlı bir özne sınırlamasından kurtararak toplumsal çeşitliliğe göre farklılaşan, etkileşimli özne pozisyonları alabilen bir fail olarak görmek demektir. Burada bireylik, toplumsal standartları olan başarılı gelişimsel bir sonuç değil, belirli kültürel ve tarihsel potansiyeller kapsamında ele alınabilecek bir sürekliliktir.

Benzer dönemlerde yaşamış ve aynı toplumsal dönüşümün rüzgarından etkilenmiş Bakhtin ve çevresi ise dil felsefesi ile Marksizmi buluşturarak ideolojinin toplumsal alanda işgal ettiği paralel dünyaya işaret

etmiştir. Fiziksel gerçekliğin yanında gösterge ve işaretlerden oluşan ideolojik gerçekliğin keşfi sayılabilecek bu bakış açısı, anlam dünyamızı oluşturan kavramların bizim bilincimizde değil ideolojik işleyişte olduğunu iddia etmektedir. Diğer bir deyişle bilinç dediğimiz psikolojik olgu, ancak belirli anlamları paylaşan diğer bilinçlerin etkileşimiyle mümkün olabilir. Bu da bilinci bireysel bir alandan sosyal bir alana çıkarmak demektir. Bu anlamıyla, modern psikolojide kerameti kendinden menkul birey, sahip olduğu benlik-öznellik kavrayışına da aslında toplumsal uzlaşı ve müzakerelerle ulaşmaktadır.

Batılı sosyal bilimlerdekinden oldukça farklı olan bu öznellik tahayyülü, Voloşinov tarafından detaylı olarak irdelenmiştir. Ona göre toplumsal olanın illa ki çoğul olduğunu düşünmek ya da bireyin toplumsallıktan ayrı var olabileceğini düşünmek hatadır (Voloşinov, 1929/2001). Birey, kendi bilincindeki düşüncelerin yaratıcısıdır ancak bu duygu ve düşüncelerden müteşekkil birey yalın değildir; sosyo-ideolojik bir fenomendir. İşte tam da bu sebepten birey toplumdan ayrı düşünülemez; toplum olmadan birey, birey olmaz, sadece biyolojik bir varlık olur. Birey en az ideolojinin kendisi kadar toplumsaldır ve ideolojik fenomenler de psikolojik fenomenler gibi bireyseldir. Her ideolojik içerik, yaratıcısının izlerini taşır. Sonuç olarak, bireysel ve toplumsal aslında birbirinden o kadar da uzak değildir. Voloşinov, failliği, orijinal bir yazarın (author) var olmasının mümkün olmadığını iddia eden Foucault'nun yaptığı gibi keskin biçimde reddetmese bile ideolojinin bireye olan etkilerine yaptığı vurgu Foucault'dan çok önce olmasına rağmen paraleldir.

Voloşinov'a (1929/2001) göre idealizm de modern psikoloji de göstergeleri anlamanın ancak başka göstergelerle kurulan ilişkilerle mümkün olabileceğini atlar. Göstergeler, bireysel bir bilincin başka bir bilinçle etkileşim süreci içinde ortaya çıkar ki göstergenin toplumsallığından kasıt budur. Voloşinov, bireysel bilincin de toplumsal bir olgu olduğunu anlatmaya çabalar; çünkü bilinç, bireysel psişeye sıkıştırılamaz. İnsanın "içinde" yaşayan bir olgu değildir. Bilinç, ideolojik iletişimin, bir toplumsal grubun göstergesel etkileşiminin içindedir. Dolayısıyla, Voloşinov'a göre psikoloji ideolojiyle ilişkisi göz önünde tutularak çalışılmalıdır.

Genel olarak modern sosyal psikolojinin çalışma yöntemi, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, içsel gerçeklikleri aramak yönünde olmuştur. Voloşinov ise toplumsal edimin ve etkileşimin incelenmesi taraftarıdır ki ona göre sosyal psikoloji, dilsel iletişimin ta kendisi üzerinden incelenebilir. Voloşinov, sosyal hayatın insan hayatındaki ideolojik biçimi etkilediğinden hatta her grubun kendine özgü bir söylem biçimleri repertuvarı olduğundan; ideolojik fenomenler anlaşılmak istendiğinde ise bakılacak ilk yerin dil olduğundan bahseder, zira toplumsal iletişimin göstergesel niteliği kendini dil içinde açık seçik görünür kılar. Bu da kendinden sonraki dönemde ortaya çıkacak olan sosyal inşacılığın *açıklayıcı repertuvar* olarak adlandırdığı olguya (bkz. Tuffin, 2005; Hepburn, 2002) denk düşer.

Voloşinov'un dil felsefesinin, Bakhtin'in *diyalojik benlik* ve Vygostky'nin *iç konuşma* kavramlarıyla ne kadar örtüştüğü açıktır. Bu isimler Wittgenstein ile birlikte, kendi dönemleri içerisinde dilin, dil felsefesinin, ideolojinin ve kültürün içinde sözün değerini ifade et-

mişlerdir. *Psişe*yi toplumsallıktan uzaklaştıran, ideolojiden yalıtan ve insanın içine yerleştirerek dış çevresinden uzak bir gerçekliği olduğu fikrini doğuran anaakım psikolojiyi eleştirerek, ideolojiden ve toplumsallıktan uzakta duran psikolojinin insanı kavrayamayacağını göstermişlerdir. Bunun dışında bu erken dönem tartışmalar özellikle psikoloji alanında 1970'lerde yükselmeye başlayan sosyal inşacılık, söylemsel psikoloji ve eleştirel söylem analizinin üzerinde yükseldiği zemini hazırlamışlardır. Bu çabalar sonucunda psikolojinin dikkatini günlük hayatımıza ve yaşarken gerçekliği bir yandan da inşa ettiğimiz fikrine doğru çekmeyi başarmıştır (Shotter, 2001).

Gellner'in (1992) ekonomik ilişkileri analizi sonucu, nasıl yeni politik meşruiyet alanları ortaya çıktığını, üretim biçimlerinin değişmesiyle modern toplumdaki bireylerin eşitliği kavramını doğurduğundan bahsetmiştik. Bir adım öteye giden Voloşinov, üretim ilişkilerini kontrol eden sosyopolitik gerçeklik olarak ideolojinin, insanların dilsel etkileşimini ve bu etkileşimdeki öznellik olanaklarını belirlediğini ifade etmiştir (1929/2001). Tıpkı ekonomide bir ekmeğin ederinin aslında sadece bir ekmek olmasına rağmen bir para miktarı ile denk olması gibi, her varlığın temsil ettiği bir anlam yani *gösterge* değeri vardır. Ancak kendi başına herhangi bir nesne gösterge olamaz; her şeyin göstergeliği toplumsallığından doğar. İdeolojik dünyada altyapı (fiziksel gerçeklik, ekonomik ilişkiler, gündelik ilişkiler, vb.) ve üstyapı (organik toplumsal etkileşim ve ortaya çıkan ideoloji) birbiri içine geçmekte ve hepsi birbirini etkilemektedir. Bu bağlamda hem birey hem de kimlik, dildeki ve kültürdeki her şey gibi toplumsaldır ve bir göstergedir.

Sonuç Yerine

Modern psikolojinin erken dönemlerinde egemen olan toplumsal düzeni temsilen ulus-devlet mekaniği, insana ve insanın failliğine dair belirli bir kavramsal çerçeve sunmuştur. Bu kavram setinin geçen yüzyıldaki seyahatine bakıldığında bütün evrensellik iddiasına rağmen sınırlı bir bölge ve zamanı temsil eden birey ve kimlik kurgularının aslında ideolojik yapıyla paralel yürüyen işlevsel öznellikleri tanımlamak için kullanılageldiği görünmektedir. Buna karşın, devletli sistemlerin eleştirisi üzerine inşa edilen ve toplumsal bir değişimi temsil eden erken dönem Sovyet deneyimi, köklü bir toplumsal değişim yaratarak propagandalarla çevrili aşırı ideolojik bir sosyal evren tasarlamıştır. Bu değişim dönemine tanıklık eden sosyal bilimcilerin ideolojinin genelde toplumsal işleyişteki, özelde ise insan bilinç ve öznelliğindeki gücünü fark edebilmek konusunda Batılı muadillerine göre çok daha erken yol aldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Günümüzde gelinen noktada bireyler, gruplarının sınırlarını kategorik ayrımların dayattığı ulusal, etnik, dini, vb. kimlikler ile belirlemekte ve toplumsal çatışma alanları bu noktalarda kronikleşmektedir. Hâlbuki, iktidar biçimlerinin ve temsil ettikleri ideolojilerin yarattığı etiketler olarak kimlikler ve bu etiketleri yeniden yaratan bireyler, törpülenmesi gereken sivrilikler olarak değil aksine ideolojinin anlam üretme sürecinin parçası olarak görülerek *sosyal etkileşim* farklı analiz düzeylerine dahil edildiğinde, psikolojinin hem konusunun hem de bireyi ele alış biçiminin nasıl değiştiği -bu makale özelinde- erken Sovyet deneyimindeki sosyal bilimciler üzerinden örneklenmiştir. Belli başlı dilbilgisel kuralları çalışmanın orga-

nik bir dili anlamaya yetmemesi gibi, belli başlı bireysel fenomenleri çalışmak da insanı anlamaya yetmeyecektir. İnsanların, ayrıksı ve yalın özneler olarak değil makro yapıların taşıyıcısı olan ideolojik uzantılar olarak ele alınması, çatışmaların çözümünü bireysel düzeyde ele alan sağaltıcı bir psikoloji yerine, eleştirisini toplumsal düzeyde tutan ve ortak faydayı hedefleyen bir psikoloji geleneği yaratma potansiyelini hâlâ taşımaktadır.

Kaynaklar

Akarlı, A., O. (1993). Milliyetçilik sorununa çağdaş yaklaşımlar [Hayalî Cemaatler, Anderson; Uluslar ve Ulusçuluk, Gellner; 1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, Hobsbawm]. *Toplum ve Bilim, 62*, 156-170.

Allport, F. H. (1924) *Social psychology*. New York: Houghton Mifflin.

Alpman, A. (2017) Sovyetler: Devletli düzenin eleştirisi. *Birikim, 342-343*, 50-56.

Anderson, B. (1995). *Hayali cemaatler*. (İ. Savaşır, Çev.) Metis Yayınları, İstanbul.

Badiou, A. (2017). On the Russian October Revolution of 1917. *Crisis&Critique, 4(2),* 12-23.

Bayad, A. (2016). St. Andrews postülaları: Ulus ve psikoloji. *Onto Online Psikoloji Dergisi, 11*, 5-10.

Bell, D. A. (2009). *The cult of the nation in France: Inventing nationalism, 1680-1800*. Harvard University Press.

Bickford, K. (2014). Nationalism in the French Revolution of 1789. Honors College. Paper 147.

Billig, M. (2002). *Banal milliyetçilik*. (C. Şişkolar, Çev.) İstanbul: Gelenek Yayıncılık.

Binet, A. ve Simon, T. (1905). New methods for the diagnosis of the intellectual level of subnormals. *L'annee Psychologique*, *12*, 191-244.

Brubaker, R., ve Cooper, F. (2000). Beyond "identity". *Theory and society*, *29*(1), 1-47.

Emerson, R. (1962). *From empire to nation: The rise to self-assertion of Asian and African peoples*. Beacon Press.

Eriksen, T. H. (2004). *Etnisite ve milliyetçilik: Antropolojik bir bakış*. (E. Uşaklı, Çev.) Diyarbakır: Avesta Basın Yayın.

Farberman, H. A. (1985). The foundations of symbolic interaction: James, Cooley, and Mead. *Studies in Symbolic Interaction, Suppl 1,* 13-27.

Farr, R. (1993). The theory of social representations: whence and whither?. *Papers on Social Representations*, *2*(3), 130-138.

Galton, F. (1869). *Hereditary genius: An inquiry into its laws and consequences* (Vol. 27). Macmillan. http://galton.org/books/hereditary-genius/text/pdf/galton-1869-genius-v3.pdf

Gellner, E. (1992). *Ulus ve Ulusçuluk.* (G. Göksu Ozdoğan ve B. Ersanlı Bahar, Çev.) İstanbul: İnsan Yay.

Giddens, A. (1985). *The nation-state and violence* (Vol. 2). Univ of California Press.

Goffman, E. (1967). On face-work: An analysis of ritual elements in social interaction. *Reflections*, *4*(3),7-13.

Guibernau, M., ve Rex, J. (2010). Weber, Smith, Eriksen, Anderson, Hobsbawm, Gellner. *The ethnicity reader: Nationalism, multiculturalism and migration*. (s.15-80) içinde. Polity Press.

Hall, G. S. (1904). *Adolescence: Its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion, and education (Vols. I & II).* New York: D. Appleton & Co.

Haslam, S. A., Reicher, S. D., ve Reynolds, K. J. (2012). Identity, influence, and change: Rediscovering John Turner's vision for social psychology. *British Journal of Social Psychology*, *51*(2), 201-218.

Hepburn, A. (2002). *An introduction to critical social psychology*. London: Sage.

Hobsbawm, E., ve Ranger, T. (2006). *Geleneğin icadı.* (M. M. Şahin, Çev.) İstanbul: Agora Yayınları.

Inglehart, R. F. (2008). Changing values among western publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, *31*(1-2), 130-146.

Inglehart, R. F., ve Norris, P. (2016). *Trump, Brexit, and the rise of Populism: Economic have-nots and cultural backlash*. Harvard University, John F. Kennedy School of Government.

Inkeles, A. (2014). *National character: A psycho-social perspective*. Transaction Publishers.

James, W. (1890). The principles of psychology. In *Classics in the History of Psychology*. http://psychclassics.yorku.ca/James/Principles/prin10.htm

Le Bon, G. (1895). *Les Lois psychologiques de l'évolution des peuples* [The Psychological Laws of the Evolution of Peoples]. Paris: Felix Alcan.

Mead, G. H. (1913). The social self. *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods, 10*(14), 374-380.

Reicher, S. D. (1984). The St Paul's 'riot': An explanation of the limits of crowd action in terms of a social identity model. *European Journal of Social Psychology, 14*, 1-21.

Reicher, S. D., ve Hopkins, N. (2001*). Self and nation: Categorization, contestation and mobilisation*. London: Sage.

Riecken, H. W. (1969). Social science and contemporary social problems. *Social Science Research Council Items*, *23*, 1-3.

Shotter, J. (2001). From Within Our Lives Together: Wittgenstein, Bakhtin, and Voloshinov, and The Shift to A Participatory Stance in Understanding. L. Holzman, ve J. Morss (Ed.) *Postmodern Psychologies, Societal Practice and Political Life* içinde. New York; Routledge.

Tajfel, H. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.

Tajfel, H. ve Turner, J.C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 33-47) içinde. Monterey: Brooks-Cole.

Tuffin, K. (2005). *Understanding Critical Social Psychology*. London: Sage.

Uluğ, Ö. M., ve Çoymak, A. (2017). Bir bilim alanı olarak psikoloji, sosyal yapıyı anlamanın neresinde? İnsan davranışı ve yapı ilişkisi üzerine eleştirel bir deneme. *Praksis, 42*, 657-681.

Voloşinov, V. N. (1929/2001). *Marksizm ve Dil Felsefesi.* (M. Küçük, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Wallerstein, I. (2016). *Gulbenkian komisyonu: Sosyal bilimleri açın; Sosyal bilimlerin yeniden yapılanması üzerine rapor*. (Ş. Tekeli, Çev.). *İstanbul: Metis*.

Waltz, K. (1979). Theory of international relations. *Reading: Addison-Wesley*, 635-650.